

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень.....	4
Передмова.....	5

Розділ I.

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЗАПОДІЯННЯ УМИСНИХ ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ

§ 1. Кримінально-правова та криміналістична характеристика заподіяння тяжких тілесних ушкоджень.....	8
§ 2. Спосіб заподіяння тяжких тілесних ушкоджень та його відображення в слідовій картині	23
§ 3. Характеристика особи потерпілого і злочинця	39

Розділ II.

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ УМИСНИХ ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ ТА НАПРЯМИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ

§ 1. Процесуальний порядок внесення відомостей про тяжкі тілесні ушкодження до Єдиного реєстру досудових розслідувань	57
§ 2. Характеристика чинників, що визначають типові слідчі ситуації.....	67
§ 3. Початковий етап розслідування заподіяння умисних тяжких тілесних ушкоджень.....	89

Розділ III.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО УМИСНИХ ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ

§ 1. Підготовка та проведення слідчих (розшукових) дій для отримання інформації від речей.....	109
§ 2. Підготовка та проведення слідчих (розшукових) дій для отримання інформації від людей.....	128
§ 3. Напрями використання спеціальних знань при розслідуванні умисних тяжких тілесних ушкоджень.....	159

Післямова.....	173
Додатки.....	177
Список літератури.....	184

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЕОМ	електронно-обчислювальні машини
ЄРДР	Єдиний реєстр досудових розслідувань
КК	Кримінальний кодекс України
КПК	Кримінальний процесуальний кодекс України
ОВС	органи внутрішніх справ України
ОРД	оперативно-розшукова діяльність
ОРЗ	оперативно-розшукові заходи
Правила	Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень
СМЕ	Судово-медична експертиза

ПЕРЕДМОВА

Пріоритетним напрямом діяльності правоохоронних органів є протидія різним видам кримінальних правопорушень, окрема група серед яких – злочини проти особи. Серед останніх особливу небезпеку становлять посягання на здоров'я людини, що вимагає активізації роботи з їх запобігання та розкриття.

Особливості розслідування таких злочинів обумовлюються об'єктивними і суб'єктивними чинниками. Насамперед, це необхідність правильної кваліфікації діянь проти здоров'я особи, обмеженість часу, протягом якого зберігається можливість виявлення та вилучення слідів у незмінному вигляді, необхідність правильної організації та планування розслідування, а також низка інших складних питань, що виникають під час кримінального провадження.

Різноманітність обстановки злочинів, способів їх учинення, мети і мотивів, специфічність знарядь заподіяння тілесних ушкоджень обумовлюють необхідність наукового дослідження та розробки якісно нових рекомендацій з розслідування заподіяння умисних тяжких тілесних ушкоджень.

У криміналістичній літературі питанням розслідування тілесних ушкоджень безпосередньо або в сукупності з іншими злочинами приділялася певна увага з боку науковців. Зокрема, це дослідження Н. І. Гуковської (1964 р.), Л. Д. Гаухмана (1975 р.), В. О. Ледащева (1977 р.), Горшеніна Л. Г. (1983 р.), Скрипкіна В. Г. (1984 р.), В. В. Вандишева (1987 р.), В. С. Бурданової (1989 р.), С. О. Сафронова (1999 р.), Логінова В. В. (2012 р.). Окремі рекомендації з розслідування тілесних ушкоджень містяться в довідковій та навчальній літературі. Однак останнім часом відбулися суттєві зміни в суспільному, політичному та економічному житті держави. Достатньо згадати прийнятий 2012 року Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК), який змінив порядок досудового провадження та судового розгляду.

Актуальними стали питання тактики проведення досудового розслідування взагалі та слідчих (розшукових) дій зокрема, застосовуються заходи щодо забезпечення безпеки потерпілих та свідків при проведенні слідчих (розшукових) дій, урегульована свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї, а також низка інших важливих питань, що

набувають актуальності при досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень щодо заподіяння умисних тяжких тілесних ушкоджень.

Теоретичним підґрунтям монографії стали роботи вітчизняних і зарубіжних науковців у галузі кримінального процесу та криміналістики, зокрема, Ю. П. Аленіна, В. П. Бахіна, Р. С. Бєлкіна, В. Д. Берназа, А. Ф. Волобуєва, В. І. Галагана, В. Г. Гончаренка, Н. І. Гуковської, В. А. Журавля, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, О. Н. Колесніченка, В. О. Коновалової, М. В. Костицького, В. С. Кузьмічова, В. К. Лисиченка, В. Г. Лукашевича, Є. Д. Лук'янчикова, В. Т. Маляренка, В. Т. Нора, Д. П. Письменного, М. А. Погорецького, М. В. Салтевського, М. Я. Сегая, С. М. Стахівського, В. В. Тищенко, Л. Д. Удалової, В. Ю. Шепітька, М. Є. Шумила, М. П. Яблокова та інших. Ці автори зробили вагомий внесок у теорію і практику розслідування злочинів проти особи, створили наукове підґрунтя для подальших творчих пошуків.

Монографія містить сукупність концепцій, наукових поглядів, ідей, що відкривають шлях до пізнання організаційних і тактичних аспектів розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень із врахуванням “нового” кримінально-процесуального законодавства, наукових положень щодо вдосконалення діяльності органів досудового розслідування з використання спеціальних знань під час проведення конкретних слідчих (розшукових) дій.

У монографії на основі комплексного аналізу матеріалів кримінальних проваджень та наукової літератури визначено якісні та кількісні показники елементів криміналістичної характеристики тяжких тілесних ушкоджень, типові способи заподіяння тілесних ушкоджень та встановлено ознаки їх відображення в слідчій картині, алгоритм дій слідчого після відкриття кримінального провадження. На основі аналізу типових ситуацій початкового етапу розслідування тяжких тілесних ушкоджень запропоновано комплекси слідчих (розшукових) дій та організаційних заходів, виявлено особливості організації і тактики проведення слідчих (розшукових) дій для отримання інформації з матеріальних та ідеальних відображень, а також встановлено можливості використання спеціальних знань під час розслідування, визначено характер і форми взаємодії слідчого і особи, що володіє спеціальними знаннями та залучається до участі в підготовці та проведенні слідчої (розшукової) дії.

Слід зазначити, що аналізована проблематика є доволі складною і водночас необхідною для науки криміналістики та практики розслідування зазначених злочинів. Результати проведеної роботи можуть використовуватися для подальшого законодавчого унормування такої діяльності, а також сприяти організаційному, методичному та інформаційному забезпеченню діяльності слідчого, прокурора, суду та інших державних органів, що здійснюють розслідування заподіяння умисних тілесних ушкоджень. Окремі положення дослідження можуть також використовуватися в процесі викладання таких правових дисциплін, як кримінальний процес, судова експертиза, оперативно-розшукова діяльність тощо.

Монографія є результатом багаторічної праці над проблемами організаційних і тактичних аспектів розслідування заподіяння умисних тяжких тілесних ушкоджень. У ній автор намагався найбільш повно використати надбання вітчизняної і зарубіжної криміналістичної доктрини минулого і сьогодення. Аналіз спеціальної літератури, чинного законодавства та інших нормативних актів, узагальнення матеріалів практики та результатів опитування практичних працівників правоохоронних органів уможливили сформулювати певні висновки та пропозиції, що спрямовані на вдосконалення чинного кримінального процесуального законодавства, а також практики його реалізації в процесі розслідування зазначених злочинів.

Розділ 1

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЗАПОДІЯННЯ УМИСНИХ ТЯЖКИХ ТІЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ

§ 1. Кримінально-правова та криміналістична характеристика заподіяння тілесних ушкоджень

Відповідно до ст. 121 Кримінального кодексу України (далі – КК України) умисні тяжкі тілесні ушкодження відносяться до злочинів проти здоров'я особи. До цієї ж групи належать: різні види тілесних ушкоджень (статті 121-125, 128), побої і мордування (ст. 126), катування (ст. 127), спеціальні види тілесних ушкоджень, такі як зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншою невиліковною інфекційною хворобою (ст. 130), а також зараження венеричною хворобою (ст. 133)¹. Як свідчить статистика, тяжкі тілесні ушкодження в структурі злочинів проти здоров'я складають близько 20,0 %. Так, у 2011 році їх зареєстровано 3441, у 2012 – 3065, у 2013 – 2999, у 2014 році – 3096 злочинів². Особливу занепокоєність викликає і те, що кожне четверте заподіяне умисне тяжке тілесне ушкодження пов'язане з настанням незворотних наслідків – смерті потерпілого. Для прикладу, у 2011 році такі наслідки настали у 878 випадках, у 2012 – 724, у 2013 – 791, а у 2014 році – 759 випадках. Не може задовольнити потреби суспільства і стан роботи право-охоронних органів з розкриття таких злочинів, незважаючи на те, що в останні роки спостерігається його покращення³.

Тілесне ушкодження – це протиправне заподіяння шкоди здоров'ю іншої людини, що виражається в порушенні анатомічної цілості або фізичної функції органів і тканин тіла людини. Тілесне ушкодження становлять наслідки, результат певної дії, а не саму дію.

Об'єктом тілесного ушкодження є здоров'я людини. Будь-яке тілесне ушкодження заподіює певну шкоду здоров'ю людини. Закон

¹ Уголовный кодекс Украины. – Харьков : Одиссей, 2002. – С. 228.

² Статистичні дані МВС України “Стан та структура злочинності в Україні” за 2011–2014 рр. : за даними Міністерства внутрішніх справ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/index>.

³ Статистичні звіти Генпрокуратури України “Єдиний звіт про кримінальні правопорушення” за 2013–2014 рр. : за даними Генеральної прокуратури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.

охороняє здоров'я кожної людини, незалежно від її фізичного стану (бездоганно здорова людина або хвора, божевільна, особа, яка знаходиться в безнадійному стані внаслідок травми і т.д.), а також від її моральних якостей, віку, посади тощо.

За ступенем тяжкості тілесні ушкодження в КК України поділяються на тяжкі, середньої тяжкості і легкі. Міністерством охорони здоров'я України 17 січня 1995 р. затверджені Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, які передбачають, що судово-медичне визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень проводиться згідно з Кримінальним і Кримінальним процесуальним кодексами України та цими Правилами. Згідно зі ч. 2 ст. 242 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) слідчий або прокурор зобов'язаний звернутися до експерта для проведення експертизи щодо встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень⁴.

Відповідно до ч. 1 ст. 121 КК України визнається умисним тяжке тілесне ушкодження, яке небезпечно для життя людини в момент заподіяння, або таке, що спричинило втрату будь-якого органу або його функцій, психічну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менше як на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне знівечення обличчя⁵.

До тяжких слід відносити тілесні ушкодження, небезпечні для життя в момент заподіяння. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень до небезпечних для життя відносять ушкодження, що самі собою загрожують життю потерпілого в момент нанесення або за звичайним своїм перебігом закінчуються смертю. Своєчасна медична допомога, що призвела до швидкого і повного видужання потерпілого, не виключає відповідальності за ст. 121 КК України, якщо ушкодження були небезпечними для життя в момент їх заподіяння.

Тяжким визнається тілесне ушкодження, що призвело до втрати будь-якого органу або до втрати його функцій. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень

⁴ Кримінальний процесуальний кодекс України : станом на 13.04.2012 р. // Офіційний вісник України. – 2012. – № 37 (25.05.2012). – Ст. 1370. – (Кодекси України).

⁵ Кримінальний кодекс України : станом на 5 квіт. 2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – С. 191. – (Кодекси України).

відносять до таких ушкоджень втрату чи безповоротну втрату функцій руки, ноги, зору, слуху, репродуктивної здатності.

До тяжких тілесних ушкоджень належить також ушкодження, що призвело до психічної хвороби – будь-яке психічне захворювання, незалежно від його тяжкості, тривалості і ступеня виліковності. Не відносяться до тяжких тілесних ушкоджень розлади нервової діяльності, що не є психічними захворюваннями.

Тілесне ушкодження є тяжким і тоді, коли воно спричинило інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менше ніж на одну третину. Під іншим розладом здоров'я мається на увазі ушкодження, що не підпадає під жодну з інших ознак тяжкого тілесного ушкодження, перерахованих у ст. 121 КК України. Вирішальне значення для цього має стійка втрата працездатності не менше ніж на одну третину, яку законодавець пов'язує лише з “іншим розладом здоров'я”.

До тяжких належить тілесне ушкодження, що призвело до переривання вагітності⁶. Відповідно до Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень йдеться про ушкодження, внаслідок яких сталося переривання вагітності, незалежно від строку останньої, і за відсутності її патології⁷. З наведеного зрозуміло, що обов'язково необхідна наявність причинного зв'язку між заподіяним тілесним ушкодженням і перериванням вагітності, а також те, щоб особа усвідомлювала факт вагітності потерпілої та бажала або свідомо припускала її переривання.

Тяжке тілесне ушкодження, що призвело до непоправного знівечення обличчя потерпілого, має місце, якщо ушкодження обличчя, будучи неусувним, додає йому відразливий, потворний зовнішній вигляд.

Для встановлення факту непоправності ушкодження обов'язково призначається судово-медична експертиза, а наявність знівечення визначається особою, яка проводить розслідування та судовими органами. Суд оцінює зовнішній вигляд потерпілого на момент

⁶ Правила проведення судово-медичних експертиз (обстежень) з приводу статевих станів в бюро судово-медичної експертизи : наказ МОЗ від 17 січня 1995 р. № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до правил : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0253-95>.

⁷ Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень : наказ МОЗ від 17 січня 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до правил : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95>.

судового розгляду, виходячи із загальноприйнятих уявлень про людський вигляд. Особистість потерпілого (стать, вік, професія, національність тощо) під час вирішення цього питання значення не має.

Умисне заподіяння тяжкого тілесного ушкодження кваліфікується за ч. 2 ст. 121 КК України за наявності хоча б однієї з таких обставин:

– якщо воно було вчинене способом, що має характер особливого мучення;

– вчинене групою осіб;

– вчинене з метою залякування потерпілого або інших осіб;

– вчинене на замовлення;

– спричинило смерть потерпілого.

Відповідно до згаданих вище Правил під мученням слід розуміти дії, які заподіяли потерпілому страждання шляхом тривалого позбавлення їжі, пиття, тепла, залишення його в шкідливих для здоров'я умовах та інші подібні дії⁸.

Сюди ж відносяться дії, пов'язані з багаторазовим або тривалим спричиненням особливого болю (шмагання, щипання, застосування термічних чинників тощо).

Мучення викликають не просто больові відчуття, які є при кожному тяжкому тілесному ушкодженні, а заподіюють особливо сильний фізичний біль і страждання. Слід мати на увазі, що мучення самі собою не є видом тяжкого тілесного ушкодження і можуть тягти відповідальність за ч. 2 ст. 121 КК України, лише за наявності однієї з ознак, перерахованих у ч. 1 цієї статті. Наявність мучення встановлюється судом за допомогою судово-медичної експертизи.

Заподіяння тяжкого тілесного ушкодження групою осіб передбачає його вчинення двома або більше особами, які діють як виконавці. Попередня їх змова не обов'язкова.

Вчинення тяжкого тілесного ушкодження з метою залякування відбувається, якщо особа вчиняє злочин, прагнучи залякати потерпілого або інших осіб (наприклад, родичів, товаришів по службі).

Тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого, передбачає, що причиною смерті було ушкодження, зазначене в ч. 1

⁸ Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень : наказ МОЗ від 17 січня 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до правил : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95>.

ст. 121 КК України. Для застосування ч. 2 ст. 121 КК України в цьому випадку слід встановити наявність умислу на заподіяння тяжкого тілесного ушкодження і необережної вини стосовно смерті потерпілого. Якщо смерть потерпілого була результатом тяжкого тілесного ушкодження, вчиненого внаслідок необережності, відповідальність за ч. 2 ст. 121 КК України наставати не може. У цьому випадку особа може нести відповідальність за вбивство через необережність.

Об'єктивна сторона тяжкого тілесного ушкодження характеризується діями або бездіяльністю, наслідками та причинним зв'язком між ними. Для закінченого злочину обов'язкове настання наслідків у вигляді тяжкого тілесного ушкодження.

Заподіяння тяжких тілесних ушкоджень може проявлятися, як правило, у застосуванні фізичного насилля, тобто суспільно небезпечного протиправного впливу на організм іншої людини проти її волі.

Суб'єктивна сторона тяжких тілесних ушкоджень може характеризуватися умислом або необережністю. Мотив і мета заподіяння тяжких тілесних ушкоджень не впливають на кваліфікацію діяння, але мають важливе значення для організації розслідування і будуть розглянуті в наступних підрозділах монографії.

Суб'єктом умисного тяжкого тілесного ушкодження може бути особа, яка до моменту вчинення злочину досягла 14 років.

Наведені вище поняття та кримінально-правові ознаки умисних тяжких тілесних ушкоджень використовуються в процесі розкриття і розслідування зазначених злочинів, однак для розробки криміналістичних рекомендацій щодо їх розслідування важливе значення має також криміналістична характеристика такого виду злочинів. Перш ніж перейти до криміналістичної характеристики тілесних ушкоджень, зупинимося на аналізі дискусійних питань щодо визначення поняття та структури криміналістичної характеристики.

Злочин як багатогранна, негативна, суспільно небезпечна діяльність людини характеризується різнопланово і може мати соціологічний, кримінологічний, морально-етичний, криміналістичний та інші аспекти. Питання поняття, сутності, структури, видів, форм злочинної діяльності досліджуються з різних боків кримінальним правом, кримінологією, криміналістикою, оперативно-розшуковою діяльністю тощо. Така увага з боку науковців до цього соціального явища не є випадковою. Оскільки злочин становить

небезпечну діяльність людини, природно, що суспільство зацікавлене в тому, щоб таких явищ було якнайменше, а ті, що вже вчинені, були розкриті, і винні притягнуті до відповідальності. Саме тому значна частина юридичних наук і дисциплін повинні своїми науковими розробками та рекомендаціями сприяти ефективному вирішенню проблеми боротьби із злочинністю шляхом своєчасного і якісного запобігання, виявлення, розкриття і розслідування злочинів.

Для вирішення цього загального завдання кожна юридична наука досліджує ті елементи й риси злочину, які відносяться до її предмету. Тому кожна наука намагається виділити і описати найбільше значущі для неї ознаки, риси цього небезпечного соціального явища, акцентуючи на них увагу⁹.

Починаючи з середини 60-х років, зазначає В.Ю. Шепітько, у процесі наукових кримінологічних і криміналістичних досліджень злочинності почали застосовувати соціологічні методи. Поряд із вивченням кримінальних проваджень за спеціально розробленими програмами вченими-криміналістами, кримінологами, процесуалістами, психологами проводилось опитування суб'єктів кримінального процесу, а також осіб, засуджених за вчинення злочинів. Це закономірно призвело до необхідності розробки галузевих видів юридичних характеристик відповідних видів злочинів: кримінально-правової, кримінально-процесуальної, кримінологічної та криміналістичної¹⁰. М.В. Салтевський до цього переліку додає ще й адміністративно-правову, але не пояснює, які ознаки злочину можуть утворювати таку характеристику¹¹.

Аналіз наукової літератури з кримінального права, кримінології та кримінального процесу показує, що цими науками недостатньо уваги, порівняно з криміналістикою, приділено розробці галузевих характеристик злочину. У кримінально-процесуальній літературі про таку характеристику навіть не згадується. Недостатня розробленість галузевих характеристик злочину, мабуть, стала однією з причин,

⁹ Ермолович В.Ф. Состояние и основные направления исследования проблемы криминалистической характеристики преступлений / В.Ф. Ермолович // Проблемы повышения эффективности первоначального этапа расследования преступлений : Сб. науч. тр. – Минск, 1999. – С. 30.

¹⁰ Криміналістика : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. – [кол. авторів: В.М. Глібка, А.Л. Дудніков, В. А. Журавель та ін.] ; за ред. В.Ю. Шепітька. – [3-є вид., перероб. і доп.]. – К. : Концерн Видавничий Дім "Ін Юре", 2004. – С. 367-368.

¹¹ Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / М.В. Салтевський – К. : Кондор, 2005. – С. 418.

через які вони не знайшли відображення у першому в Україні систематизованому зводі знань про державу і право¹².

Разом з тим, активні пошуки науковців призвели до того, що в науковому обігу набули розповсюдження характеристики злочину з такими означувальними словами, як кримінально-правова, кримінологічна, кримінально-процесуальна, криміналістична, оперативно-тактична, судово-психологічна тощо.

Найбільше дослідженими, усталеними і перевіреними часом вважаються кримінально-правова і кримінологічна характеристики злочину.

У загальному плані будь-яка характеристика становить "...описание отличительных качеств, свойств, черт кого-чего-нибудь"¹³ або "опис, визначення істотних, характерних особливостей, ознак кого-, чого-небудь"¹⁴. У кримінальному праві такий підхід використав А.Н. Трайнін для визначення складу злочину, під яким він розумів сукупність встановлених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, що характеризують суспільно-небезпечне діяння як злочин¹⁵.

Кримінально-правова характеристика описує правовий характер діяння, вказує, чи містить воно відмінні ознаки складу злочину, який ступінь суспільної небезпечності вчиненого, яке слід призначити покарання за вчинене та інші ознаки. На цьому етапі розвитку науки кримінального права науковці виділяють шість основних ознак злочину, зокрема: суспільну небезпечність, протиправність, винність, діяння, суб'єкт злочину та караність¹⁶.

Якщо кримінальне право вивчає злочин, насамперед, як окремий акт поведінки людини, передбачений правовою нормою, якщо кримінальний процес і криміналістика розробляють найбільше

¹² Юридична енциклопедія : в 6 т. / [голова ред. колегії Ю.С. Шемшученко та ін.]. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 3. – 2001. – С. 792.

¹³ *Ожегов С.И.* Словарь русского языка / И.С. Ожегов. – М. : Сов. Энциклопедия, 1973. – С. 703.

¹⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – Київ ; Ірпінь: Перун, 2002. – С. 1339.

¹⁵ *Трайнин А.Н.* Общее учение о составе преступления / А.Н. Трайнин. – М., 1957. – С. 59–60.

¹⁶ *Савченко А.В.* Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження / А.В. Савченко. – К. : КНТ, 2007. – С. 121–124.